

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ARAPLARDAKİ MİLLİYETÇİLİK OLGUSU

Mücahit Çankaya

1. Giriş

Milliyetçilik, belirli bir coğrafyada ortak kültür ve etnik kökene sahip toplulukların siyasi ve tarihi meşruiyetiyle yüceltilmesini hedefleyen siyasal, sosyal, kültürel, dini düşünce ve yaklaşımlarla ideolojik anlamda milli devletin güçlenmesini en önemli hedef sayan anlayıştır. Milliyetçilik, 1789 Fransa İhtilali ile ismi tüm dünyada duyulmaya başlayan ve gelişen bir olgudur. 19. yy'ın hâkim ideolojik akımı olan milliyetçilik neticesinde son 200 yılda 100 den fazla ulus-devlet kurularak imparatorluklar, büyük devletler ve geleneksel yapılanmalar parçalanmıştır.

19. yy'ın hâkim ideolojik akımı olan milliyetçiliğin Osmanlı devleti içerisinde bulunan Müslüman unsurlar arasındaki gelişimi ise 19. yy'ın ikinci yarısına tekabül etmektedir. Hatta ve hatta Fransız ihtilali neticesinde ortaya çıkan siyasi ve sosyal fikri düşünce akımları içerisinde en son ortaya çıkan akımdır. Ancak bu akımın ortaya çıkışı sanıldığı gibi aksine devlet içerisinde var olan Müslüman tebaanın "mevcut devlet yapılanmasından ayrılalım kendi devletimizi oluşturalım" arzuları ile ortaya çıkmamıştır. "İslam'da dava-ı kavmiyet yoktur" gerekçesiyle Müslüman tebaa bu akımı ve sonuçlarını istememiştir. Ancak, gerek bu yeni dönemin ana fikrinin bu görüş olması hasebi ile gereksede farklı iç ve dış dinamiklerin imparatorluk içerisindeki bu tarz hareketleri desteklemesi hasebi ile imparatorluk çağına ana fikrinin ağır sonuçlarından kurtulamamıştır.

Milliyetçilik akımı İslam geleneğinde "kavm-i necip" diye anılan Araplar arasında ise Osmanlı sonrasında batılılara karşı verilen bağımsızlık mücadelesi dönemine ait bir gelişmedir. Osmanlı döneminde de tamamen yok denilemez. Avrupa'ya giden Mısırlı öğrencilerin batıdaki yeni fikirleri Arap topraklarına taşımaları Arap coğrafyasında bu tarz gelişmelerin başlangıcını oluşturmaktadır. 19. yy'da Avrupalı devletlerin Ortadoğu ve Arap coğrafya-

sındaki artan nüfuzları ise fikrin Arap toplumlar arasında yayılmasına ve mısır merkezli bir Arapçılık fikriyatının oluşmasına sebep olmuştur. Arapçılık fikriyatının gelişme dönemi ise ittihat ve terakki dönemine denk gelmektedir. Serbestlik ortamının çokça olduğu 1908-1914 yılları arasında imparatorluk içerisinde var olan milletlerin çoğunun yaptığı gibi Araplarda cemiyetleşmeye ve basın yayın organlarını artırmaya önem vermiştir. Tüm bunlara rağmen I. Dünya savaşı yıllarında Araplar Osmanlı hilafet merkezini desteklemişler ve Osmanlılıkta ısrar etmişlerdir. Savaşın hemen ardından milliyetçilik çalışmalarına hız veren Araplar, gerek Avrupalı devletlerin Ortadoğu'da bırakmış oldukları enkaz yüzünden gerekse de Arap toplumlarında hala devam etmekte olan kabile anlayışı sebebi ile merkezi bir harekât kurabilmeyi başaramamışlardır. İlerleyen dönemlerde Cemal Abdülnasır'ın himayesinde gelişen siyasi Arap milliyetçiliği Michael Eflak gibi isimlerle ideolojik boyutlarını sistemleştirmişlerdir.

2. Osmanlı'nın Son Döneminde Araplardaki Milliyetçilik

Ortadoğu'daki milletleşme ve milliyetçilik süreçleri ilk olarak; ekonomi. Kültür ve yerel kurumların Avrupa'daki karşılıkları ile girmiş oldukları münasebetler sonucu başlamıştır diyebiliriz. Osmanlı devletinin son döneminde Araplardaki milliyetçilik olgusu adlı bu çalışma ile ilgili detaylı anlatıma geçmeden önce Osmanlı devleti ile ilgili birkaç bilgi verip birkaç hususa değinmek gerekmektedir. 19. yy'ın ilk yarılarna kadar bir Osmanlı milletinden bahsetmek mümkün değildi. Yani Osmanlı imparatorluğu, Osmanlı devleti gibi tabirlerden yola çıkarak bir Osmanlı milleti varlığı sonucuna ulaşamayız. Aksine bu zamana kadar imparatorluk her biri kendi kültürel ve dinsel değerlere sahip topluluklar demetinden oluşmaktaydı. Akıldan çıkarılmaması gereken bir diğer husus ise imparatorlukta devlet sistemidir. Özellikle 19. Yüzyılda imparatorlukta devlet sistemi olması gerektiği gibi yönetim, toplum, halk ve toprak şeklinde bir bütünü temsil etmiyordu. Yani devlet denilince akla, toplulukla direk organik bir bağ kuramayan yönetimdeki seçkin grup gelmektedir. Yine akıldan çıkarılmaması gereken bir diğer husus ise Osmanlı'nın son döneminde halkın örgütlenme biçiminde dini cemaatlerin çok büyük bir paya sahip oluşudur. Etnik ve dile dayalı kimlikler yoktu denilemez ancak Müslümanlar için bu ikinci planda yani dini kimlikten sonra gelmekteydi. Kuşkusuz, dinsel bir toplumda özellikle "İslam'da dava-ı kavmiyet yoktur." emrine muhatap olan bir toplulukta milliyetçilikten söz etmek, fikri açıdan kendisiyle çelişen bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Osmanlı devletinde modern milli kimliğin oluşumu az önce de bahsettiğimiz yönetici seçkinler grubunun kendisine dair geniş toplumsal taban(halk desteği) aramaya başladığı dönemlere denk gelmektedir. Bu olay bir tür demokratikleşme başlangıcı olarak düşünülebilir. Daha geniş bir toplumsal taban arayışına giren devlet tüm tebaa arasındaki iletişimi kolaylaştırmak

ve farklı gruplar arasında karşılıklı anlayış geliştirebilmek sürecine girdi. Bu amaçla devlet Osmanlılık olarak adlandırılan bir uygulama başlattı, yani sadece padişahın kulu ve mensup oldukları cemaatin, grubun üyesi olan halk devletin yurttaşları haline getirilmek isteniyordu ve bu minvalde devlet, 19.yy'ın ortalarından itibaren Osmanlı topraklarında yaşayan her bireyin Osmanlı vatandaşı olarak kabul edileceğini duyurdu.

Şüphesiz bu, teknik anlamda düşünüldüğünde atılan önemli bir adımdı. Bu adım atılana kadar devlet hizmetlerinin sadece Müslüman tebaa ya yönelik oluşu ve atılan bu adımdan sonra bütün milletlerin eşit şekilde muamele göreceği gerçeği akıldan çıkarılmamalı. Fakat bu ortak vatandaşlık politikası bireyin kültürel-dinsel bağlarını kapsamıyordu, yalnızca yasal bir uygulamaydı. Bu politika hakkında kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse şunlar not edilebilir. Osmanlılık başarılı olmuştur ancak bu başarı Osmanlı devleti yönetiminin planladığı ölçüde gerçekleşmemiştir. Planın gidişatını bozan sebep olarak ise Osmanlılık politikasının Müslümanlar arasında "İslami kimlik" olarak görülmeye başlanması ve bundan mütevellit devlet içerisindeki bir takım farklı grupların politikayı benimsememesi sunulabilir.

Osmanlı devletinde ulus devlet anlayışının gelişmesi ile ilgili bir diğer önemli husus ise hiç şüphesiz 1877-78 Osmanlı Rusya savaşıdır. "bu savaş Osmanlı devletinin belki de en yıkıcı savaşıdır" desek hata etmiş sayılmayız. Savaş Osmanlı ordusunun ve iktisadi kaynaklarının neredeyse yok olmasına yol açtı diyebiliriz. Bu savaş ve akabinde yapılan Berlin antlaşması Osmanlı devletinin balkanlardaki varlığını (Bulgaristan hariç oda neredeyse bağımsızlığa denk düşen özerklik ilan etti) sona erdirdi demekte mümkündür. Yapılan Berlin antlaşması Sırbistan, Romanya, Karadağ gibi ülkelerin uluslararası alanda bağımsızlıklarının tanınmasına yol açmıştır. Berlin antlaşması bu minvalde düşünüldüğünde gerçekten de çok önemli bir antlaşmadır. Çünkü ulus-devlet ilkesini gündeme sokan olay bu antlaşmadır. Ortaya çıkan ulus-devlet kavramı Osmanlı önderleri arasında büyük telaş yaratmıştır. Çünkü birileri tarafından desteklendikleri halde bu adımı atacak olan başka azınlık gruplarda mevcuttu imparatorluk içerisinde ve bunların arasında Araplar başı çekmekteydi.

93 (1877-78) harbi ve Berlin antlaşması Osmanlı imparatorluğu açısından düşünüldüğünde çok ağır sonuçlar meydana getirdi. Her etnik grubun, her ulusun kendi milli devletini kurma çalışmalarının çok uluslu bir yapı için tehlike arz etmemesi zaten söz konusu olamazdı. Çok uluslu bu yapının devamının sağlanabilmesi için farklı etnik toplulukların bir arada yaşamasını öngören politikaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Uygulanmak istenen bu politikalar hayata geçirilir iken kesinlikle dikkat edilmesi gerekenin demografik olguların göz önünde bulundurulması olduğunu söyleyebiliriz. İmparatorluk içerisinde SünniAraplar en büyük Müslüman grubu oluşturmaktaydı. Yani imparatorluğun devamı isteniyorsa Arapları imparatorluğun sınırları içerisinde tutmak mutlak surette gereklidir. Bu nedenle imparator-

luğun başına yeni geçen sultan 2.Abdülhamid'in bu doğrultuda bir politika uygulaması gerekmekteydi. Sultan, Arapları Osmanlı devleti ile bütünleştirebilmek için iki farklı politika uygulamaya girişti. Birincisi merkezin gücünü vilayetlere doğru genişletmek için merkezileşme politikası ikincisi ise çevredeki farklı etnik grupların hem merkez ile hem de kendi aralarındaki bağları güçlendirebilmek için İslamcılık politikası yani sultan bağları kuvvetlendirebilmek için İslamı bir politika, ideoloji olarak değerlendirmiştir. Bu politikanın ismi Panislamizm olarak anılmaktadır. Panislamizm politikası öncelikli olarak Araplara yönelik uygulanmıştır. Amaç ise İmparatorluğun Müslüman Arap toplumları ile olan bağlarını güçlendirmektir. Uygulanan bu politikayı birkaç cümle ile değerlendirmek gerekirse not olarak şunlar düşülebilir. İslamcılık, din için veya herhangi bir dini gaye için değil siyasi bir amaç için yani bağları kuvvetlendirebilmek, birliği sağlayabilmek için kullanılmıştır. Ve her ne olursa olsun amacına ulaştığını düşündüğüm bu politika belli bir süre başarılı olmuştur.

2. Abdülhamid'in uygulamış olduğu bu politika bir ölçüde amacına ulaşmış ve belli bir imparatorluk içerisinde siyasi birliğin tesis edilmesini sağlamıştır. Ancak modernleşme ve iletişimin gelişmesi ile birlikte değer kazanan diğer kimlikleri ve bağlılıkları tam olarak yansıtamamıştır. Bu bağlılık ve kimliklerin en önemlisi ise dil sorunuydu. Dil, Osmanlı devletine bir milli kimlik kazandırılabilmesi için yavaş yavaş kriter olarak kullanılmaya başlandı ve bu da devletin Türkleşmeye başlaması demek oluyordu. 19.yy'ın başlarında imparatorluk içerisindeki birtakım farklı gruplar ve Osmanlı devlet adamları kendilerini Türklükle tanımlamaya başlamışlardı. Devletin Türkleşmeye başlaması paragrafın başında da bahsettiğimiz üzere büyük ölçüde modernleşme, iletişim ve basının yaygınlaşması, bürokrasinin genişlemesi ile birlikte gelişmiştir. Hükümet yöneticilerinin devlet çalışanlarının ve basının dili çoğunlukla Türkçe idi. Osmanlı idare ve yönetim merkezinde bunların yaşandığı dönemde benzer bir süreçte Arap topraklarında yaşanmaktaydı. Arapça yazı dili yaygınlaştırılmaya çalışılıyordu. Arap edebiyatı Osmanlı'nın Arapça konuşan diyarlarında yaygınlaştırılmaya çalışılıyordu. İletişim araçlarında ve yerel Arap basınında Arapça kullanılıyordu veya kullanılmaya çalışılıyordu. Dindışı siyasi kimliklerin güçlendirilmeye çalışıldığı bu dönemde hem Osmanlı devletinde idari düzeyde hem Arap seçkinleri arasında dile dayalı bir millî uyanış gerçekleşmekteydi.

2.Abdülhamid'in uygulamış olduğu politikada mantıklı düşünüldüğünde aslında önlenemeyecek bir sonuç daha olduğu anlaşılır. Eğer bu politika altında devlet yapısı gelişmeye devam edecekse ve İmparatorluk devamlılığını sürdürecektse -milli değerlerin öneminin çok fazla arttığı bu dönemde- etnik gruplardan birisi kazanacak diğerleride kimliklerini kaybetmek zorunda kalacaklardı. Çünkü milli kimliklerin ön plana çıkarıldığı bu dönemde tabiri caiz ise her devlet neredeyse milli bir devlet olmak zorunda bırakılıyordu. Osmanlı imparatorluğunda ise süreç Türklerin lehine işliyordu. Ama bura-

dan “Arapların milliyetçilik olgusu Türklere tepki amaçlı ortaya çıkmıştır” sonucu çıkartılamaz. Çünkü Araplarda aynı şeyi yapıyorlardı. Arap basını ortay çıkmıştı, Arap edebiyatı gelişmekteydi.

II. Meşrutiyetin ilanı ile yönetimi ele geçiren genç Türklerin Müslüman Osmanlı devletini Türkleştirmek için hemen devlet aygıtını kullanmaya başlaması olağanüstü güç bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu ise yüzyıllardır Müslüman milletin önderliğini yapan ve korunmasını sağlayan bir devletin uygulamalarının tersine çevrilmesi ve millileşme hareketinin resmileşmesi demek oluyordu. Dolayısıyla bir dizi Arap milli teşkilatının meydana çıkmaya başlamasında bu dönemlere denk gelmektedir. Aslında Arap milliyetçi grupları bu dönemden öncede vardı. Ancak bu örgütlenmeler gerçekten milliyetçi bir tavır takınıp ayrılıkçı ve bölücü bir tutum sergilemiyorlar sultanın istibdadının protesto amacıyla bir araya geliyor ve faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Ancak genç Türklerin Müslüman Osmanlı milletini Türkleştirmek için devlet aygıtını kullanmaya başlaması ile birlikte genç Türklerin bu siyasetine karşıt ve Arap milliyetçiliğinin bayraktarları haline gelmişlerdir. Bu da takriben (1908-1914) yıllarına denk gelmektedir.

1908-1914 yılları arasında takriben ondan fazla resmi veya gayri resmi Arap cemiyeti kurulmuştur. Ve bu cemiyetler 1. Dünya savaşının sonlarına kadar hilafet merkezini ve Osmanlıyı desteklemişlerdir. Ancak az önce de bahsettiğimiz üzere hem genç Türklerin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte uygulamaya başladıkları politikalar sebebi ile hem de sona eren 1. Dünya Savaşı’nın ardından bağımsızlık beklerken İngilizlerin ve Fransızların manda yönetimleri altına girmeleri hasebi ile Araplar çareyi Arap milliyetçiliğine sarılmakta bulmuşlardır. Kontrolsüz bir şekilde sarıldıkları Arap milliyetçiliği bugünden değerlendirmek gerekirse Arap coğrafyası için olumsuz sonuçlar meydana getirmiştir. İlerleyen süreçte gerek ‘geleneksel kabile anlayışı düşüncesinden’ kurtulamayışları, gerekse farklı sebepler dolayısı ile Arapları kuşatabilecek etnik merkezli bir hareket, yapı veya devlet kuramamışlardır. 1962 yılında bağımsızlıkları ilan eden Arap devletlerinin sınırları da o tarihte çizilmiştir.

Arap milliyetçiliğinin bütün bu anlattıklarımından etkilenmesinin yanı sıra; Mısır merkezli sağlam temelli bir Arap milliyetçiliği oluşturma çabalarından, Lübnan ve çevresinde yaşayan Hristiyan Arapların ticaret ve eğitim gibi yollarla batı ile ilişki kurmaları ve böylece milliyetçiliği tanıyıp anlamlandırmaya başlamalarından ve sonrasında bölgede oluşan bir milliyetçilik düşüncesinden –ki Lübnan ve Suriye Hristiyanları bölgede milliyetçilik düşüncesinin oluşmasına ve yayılmasına ön ayak olmuşlardır- , yine Araplar arasında Osmanlıya karşı kişisel amaç ve çıkarları için başkaldıran kişilerden –ki bunların arasında 1916’da Mekke Emiri Hüseyin İbn-i Ali tarafından ilan edilen büyük Arap isyanı Arap topraklarını merkezden ayırmaya yönelik gerçekleştirilen ilk girişimdir-, Filistin’e yoğun Yahudi göçü ve İsrail’in kurulma çabalarından, yine Osmanlı İmparatorluğunu büyük ölçüde tehdit

eden Vahhabi ayaklanmasından vb. gibi milliyetçilik çalışmalarını etkilediğini ve diğer milliyetçilik hareketlenmelerini cesaretlendirdiğini aklımızdan çıkarmamamız gerektiğini düşünüyorum.

3. Sonuç Yerine

19. yüzyılda Avrupa’da etkili olan milliyetçilik, Arapları da ihtiva eden Osmanlı’ya sıçramış, durumdan en az hasar görmek adına İslamcılık, Osmanlıcılık gibi akımlar geliştirilmiş, ancak gene de milliyetçilik fikrinin yayılması önlenememiş ve imparatorluğun dağılması sonucu ortaya çıkmıştır. Araplarda milliyet bilincinin oluşum sürecinde, ilk dönemlerde, Hristiyan Araplar öncü misyona sahiptirler. 1850’lerde Lübnan ve çevresinde yaşayan Hristiyan Araplar, ticaret ve eğitim gibi yollarla Batı ile ilişki kurmuşlar ve böylece milliyetçiliği tanımaya, anlamlandırmaya başlamışlardı. Sonrasında Lübnanlı Araplarda beliren milliyetçilik düşüncesi, diğer Araplar arasında da yer bulmaya başlamıştı. Ancak bu hareketlerin kitleleşmesi, Araplar ve Osmanlılar arasındaki Müslümanlık menşesine dayanan yakınlık nedeniyle zamana yayılmıştı. Ancak Arap Dünyası’nın diğer üyelerinden farklı olarak Lübnan Arapları, düşüncelerini dinden ziyade, siyaset ve kültür üzerine temellendirmişlerdi. Buradan hareketle Arap milliyetçiliğini laiklikle bağdaştırmak yanlış olmayacaktır. Arap Milliyetçiliği Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar küçük bir grup tarafından savunulmuş, Arapların çoğunluğu, Osmanlıcılığa sadık kalmışlardı. Ancak Jön Türklerin siyasi hamleleri Arap Milliyetçiliğinin güçlenmesine yol açmıştı. 1916’da Mekke Emiri Hüseyin İbn-i Ali tarafından ilan edilen Büyük Arap İsyanına kadar, Arap topraklarını merkezden ayırmaya yönelik bir girişim de olmamıştı. Bu isyanda da Jön Türklere karşı İslam için savaşılması gerektiği vurgulanmıştı. Filistin’e yoğun Yahudi göçü ve İsrail’in kurulması gibi olaylar da Arap milliyetçiliğini ilerleyen dönemde etkileyen olaylardır.

Özetle, günümüze dek, özellikle 19. Yüzyıl sonrasında Arap milliyetçiliği düşüncesinin mevcudiyetinden söz etmek mümkün olsa da, bu ideolojinin kapsamının tüm Arap Dünyası olmadığı, daha çok bireysel amaç ve emeklerle gelişim gösterdiği söylenebilir. Büyük kitleleri etkileyebilmiş bir Araplık bilinci ve tek bir Arap milleti oluşturulması durumu mümkün olmamıştır.